

ՍՈՒՐԲ ՀԵՐԱԿԼԻԴԻՍՍ ԿԻՊՐԱՑՈՒ ՎԱՐՔԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1985 թվականին բեզիացի Աշմալոր հայագետ Միշել վան Էսբրոեկը հրատարակեց Սուրբ Հերակլիդիոս Կիպրացու վարքի հայերեն բնագիրը՝ ներածական ուսումնասիրությամբ, ֆրանսերեն թարգմանությամբ ու ծանոթագրություններով հանդերձ¹։ Ներածական ուսումնասիրության մեջ հեղինակը հանգամանորեն քննության է ենթարկում վարքի հայերեն և հունարեն բնագրերի առնչակցության, սրբախոսական ավանդության ստեղծման միջավայրի ու ժամանակի խնդիրները, ինչպես նաև մի շարք հարակից պատմա-քանասիրական հարցեր։ Քննության արդյունքները աշխատասիրողին թույլ են տալիս առաջ քաշել հետևյալ հիմնական դրույթները։

Վարքի հայերեն թարգմանությունը Կիպրոսում հաստատված քաղկեդոնական հայերի գրական արտադրանքներից մեկն է։ Հայտնի է, որ հայերը հոծ զանգվածով Կիպրոսում հիշվում են դեռևս VI դարից։ Թեոփիլակտոս Սիմոկատայի վկայությամբ Տիբերիոս կայսրը (578—582 թթ.) կղզի էր տեղափոխել տաս հազարից ավելի հայ բնակչություն։ Պատահական չէ, որ ում անանուն հայ քաղկեդոնականի «Հայոց անցողաբանի պատմության» (Narratio de rebus Armeniae) հունարեն ձեռագրերից մեկը 1299 թվականին ընթրինակվել է Կիպրոսի մի հայկական վանքում։ Նույնպես պատահական չէ, որ Հերակլիդիոսի վարքի հայերեն բնագրի միակ ընթրինա-

կությունը պահպանվել է Ղրիմի հայ քաղկեդոնական համայնքում ստեղծված մի ձեռագրում, որն այժմ կրում է Փարիզի Ազգային գրադարանի 116—118 համարը (էջ 115)։

Վարքի հայերեն բնագրի հունական մեզ չհասած մախորինակը, ամենայն հավանականությամբ, ստեղծվել է V դարի սկզբում (էջ 126)։ Այն կառուցված է առաքելական պարականոն գրվածքների կաղապարով (էջ 122—123), մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ հիմնական գործող անձանց թվում հանդես են գալիս Պողոս և Բառնաբաս առաքյալները։ Հայերեն թարգմանությունը, դատելով նրա լեզվից, կատարվել է VIII—IX դարերում, քանի որ նրանում առկա են դասական գրաբարին խորթ լեզվական տարրեր (էջ 126)։

Հերակլիդիոսի վարքի պահպանված հունական բնագիրն² իրենից ներկայացնում է հայերեն թարգմանության կորած մախորինակի հետագա խմբագրությունը, որն իրագործվել է, հավանաբար, V—VI դարերի սահմանագլխին (էջ 118, 126)։ Հունական և հայկական ավանդությունների բովանդակության համեմատական տալատակը լրիվ պատկերացում է տալիս ինչպես բնագրերի աղերսների, այնպես նաև նրանց տարբերությունների մասին (էջ 116—118)։ Ուշագրավ է մանավանդ այն հանգամանքը, որ հայերեն թարգմանության եզրափակիչ դրվագին հունարեն բնագրում հաջորդում

¹ M. van Esbroeck, Les Actes arméniens de Saint Héraclide de Chypre, „Analecta Bollandiana“, t. 105, Bruxelles 1985, p. 115—162.

² F. Halkin, Les Actes apocryphes de Saint Héraclide de Chypre, „Analecta Bollandiana“, t. 81, 1964, p. 133—169.

է ևս տասներկու դրվագ, զգալիորեն մեծացնելով վարքի ծավալը: Մ. վան Էսթրոկը բազմաթիվ օրինակներով հաստատում է, որ հունարեն խմբագրության հավելյալ դրվագները հետամուտ են և, որ հայերեն բնագիրը ներկայացնում է ավանդության մախանական վիճակը: Բերենք ամենաբնորոշ օրինակներից մեկը.

Ըստ վարքի՝ Սուրբ Հերակլիդիոսը հրաշագործությամբ հարություն է տալիս օձից խայթված մի պատանու, որը հունարեն բնագրում ութ անգամ հորջորջվում է՝ *Ἀετὶς*: անունով, միևնույն հայերենում այդ անունը բացակայում է: Սակայն, ինչպես արդարացիորեն ենթադրում է հեղինակը, այդ անունը ամենայն հավանականությամբ պահպանվել է հայերեն թարգմանության մի հատվածում, որտեղ ունենք «զանմեղս պատանեակս» ընթերցվածը (էջ 148, տող 3): Հայ թարգմանիչն, ըստ երևույթին, *Ἀετὶς* բառը կարդացել է *ἀ-αίτις*: կամ *ἀναίτις*. և այն համարելով հասարակ անուն, թարգմանել է «անմեղ»: Եթե նրա օգտագործած հունարեն մախօրհնակում այդ անունն իսկապես հիշվեր մի քանի անգամ, ապա այդպիսի թյուրիմացություն չէր կարող տեղի ունենալ: Ուստի պարզ է, որ նշված անձնավորությանը նշանակալից դեր է հատկացվել հետագայում, հունական բնագրի խմբագրման ժամանակ:

Ինչպես նշվեց, Հերակլիդիոսի վարքի հայերեն թարգմանությունը մեզ է հասել մեկ ձեռագիր ընդօրինակությամբ, որի հիման վրա էլ իրագործված է գրախոսվող հրատարակությունը: Դա Փարիզի Ազգային գրադարանի № 116—118 եռամասնյա Տոնական-ժառանգորին է³, ընդօրինակված Ղրիմում մի քանի գրիչների ձեռքով և Ավետիք վարդապետ Խոտանարակի պատվերով: Ֆ. Մակլերը ձեռագիրը թվագրում է XIV դարով⁴, Մ. վան Էսթրոկը նշում է գրության երկու թվական՝ 1307 թ. (էջ 115) և 1324 թ. (էջ 126), որոնցից մեկը վրիպակ պետք է համարել: Այս հսկայածավալ ձեռագիրը (978 թերթ, եռասյուն գրությամբ) հայ ձեռագրական և սրբախոսական գրականության ամենահարուստ գանձարաններից է և ըստ այդմ արժանի է բանասերների հատուկ ուշադրությանը:

Դժբախտաբար, վարքի հայերեն բնագիրը մեզ է հասել բավականին աղճատված վիճակում. հաճախակի են առանձին բա-

ների և նույնիսկ մտքերի աղավաղումները, ուղղագրական և կետադրական անկանոնությունները և այլն: Մ. վան Էսթրոկը նպատակահարմար է գտել բնագիրը հրատարակել անփոփոխ, լիովին արտացոլելով նրա ձեռագրական պատկերը: Ինչ խոսք, ժամանակակից բնագրագիտության տեսակետից սա ճիշտ մոտեցում է, թեև կարելի էր նաև բնագրում անհրաժեշտ ուղղումներ կատարել, ձեռագրական սխալ ընթերցումները նշելով տողատակում: Մանավանդ որ այդ ընթերցումների մեջ կան մի շարք բացահայտ աղճատումներ, որոնք հիմնովին փոխում են մախադասությունների միտքը: Այսպես, օրինակ.

128, 9—11⁵. «Սոքա էին յինքեանք եւ յայտմանէն Աստուծոյ... յաստուածայաշտութիւն դարձեալք»: Ընդգծված բառը աշխատասիրողն ընթերցել է «յայտմանէն», այնինչ ակնհայտ է, որ այստեղ պետք է վերականգնել «յազդմանէն» բառը:

130, 6—8. «Եւ որ կամի, Աստուած զարութիւն իր եւ զսքանչելիսն եւ զնշանս տալ կամարարաց իւրոց»: Ընդգծված բառը պետք է ուղղել «տալ»:

130, 9—10. «Եւ եկեալ մոռաի յԱսկիպոս տաճարն»: Ընդգծված անիմաստ բառի տակ թաքնված է «մոտ ի» կապակցությունը:

132, 1. «Եւ քարոզութեան եւ խորհոցն հաղորդ»: Թեև Մ. վան Էսթրոկը ընդգծված բառը ճիշտ է թարգմանել, բայց բնագրում թողել է նույնությամբ, այնինչ պետք էր ուղղել «խորհրդոցն»:

138, 26—27. «Դու տեսանես զփառս Քրիստոսի չէ զեղ չաստուածքն, որ ոչ իրեանց կարեն ազնել եւ ոչ այլոյ ունեք»: Ընդգծված բառը պետք է ուղղել «զեղոյ», մախադասությունը հասկանալով հետևյալ կերպ. «Դու տեսնում ես, որ Քրիստոսի փառքը նման չէ չաստվածներին...»:

142, 15—16. «զմարմինս մեր սգեցնով (=զգեցնով) ընկալար վասն փրկութեան զգի մարդկան»: Աշխատասիրողի կարծիքով ընդգծված բառը կապված է հայերեն «զոյգ/զուգ» արմատի հետ, այնինչ այստեղ մենք ունենք «ազգի» բառի աղավաղումը:

142, 21—22. «Տէր որ պատրաստ է առ ի լսել որք յուսան ի նա եւ տա նշանս անհատիցն, եհեղ զանձրեւ»: Ընդգծված բառն անհրաժեշտ է ուղղել «տալ», որպես «լսել» բառի համադաս անդամ:

144, 24. «մահոցեալ կաց առաջի աշաց

³ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս F. Macler, *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1908, p. 57—61.

⁴ Ամը, էջ 61:

⁵ Նշում ենք հրատարակության էջը և տողը:

⁶ Հմմտ. M. van Esbroeck, *Les Actes*, p. 127.

խորոց»: Ընդգծված բառերից առաջինը բնականաբար պետք է ուղղել «մահացեալ», իսկ երկրորդը՝ նախադասության մտքի թելադրանքով՝ «կայ»:

146, 25. «ստեղծեալ զսա փութապէս եւ կենդանացոյ թոյին շնորհիդ»: Այստեղ անտարակույս ճիշտ և նախնական պետք է համարել ընդգծված բառի գործիական հոլովաձևը՝ «շնորհիդ»:

148, 20—22. «սա ժամայն պատանին իբրեւ ի քնոյ յարեալ եւ կանգնեցաւ, եւ նա էր ընդ ամբոյսն որ շուրջն կահին»: Ձեռագրի գրչի կամ աշխատասիրողի կողմից այստեղ սխալ բառանջատում է կատարված. ընդգծված երկու բառերը պետք է միացնել իրար և կարդալ «նա[յ]էր»: Յ-ի բացակայությունը նման դեպքերում այս ձեռագրի համար օրինաչափ է. հմմտ. թեկուզ քերված քաղվածքի վերջին «կա[յ]ին» բառը:

150, 9—11. «Այլ հրամայեաց սուրբն Մնասոն աշակերտն վարդապետին Քրիստոսի եւ խաղաղ արարին եւ հեղին եւ մարդասիրին ընդ ամբոյսն»: Ընդգծված բառերը պետք է ուղղել «խաղաղարարին» և «հեղին». «խաղաղարար», «հեղ» և «մարդասեր» բառերը պատկանում են Քրիստոսի քաղմաթիվ մականունների շարքին:

152, 2. «Եւ ահա ոմն անահար լրբութեամբ եմուտ ի տաճարն»: Հայերենում «անահար» բառ գոյություն չունի: Վարքի քովանդակության հետագա ընթացքից, սակայն, դժվար չէ կոսահել, որ այդ անիմաստ ընթերցման տակ թաքնված է «այսահար» բառը (հմմտ. 152, 4):

154, 28—25. «Ժառայեցէք Քրիստոսի եւ կամաց նորա կարող լիք, զի մեղաց ձերոց զթողութիւն պարգեւեցէ եւ ազատեցէ զձեզ ի սղոյանաց ձերոց»: Ընդգծված բառերից առաջինը, անտարակույս, պետք է համարել «կատարող» բառի աղավաղված ընթերցումը: Ինչ վերաբերում է երկրորդ բառին, ապա այն Մ. վան Էսթրոկը կապում է հայերեն «սուղ» արմատի հետ: Մեզ թրվում է, սակայն, որ այստեղ անհրաժեշտ է վերականգնել «սղալանաց» (=սխալանաց) բառը: Ղ-ի գործածությունը լս-ի փոխարեն չպետք է թյուրիմացության տեղիք տա, քանի որ դա սովորական է այս ձեռագրի համար (հմմտ. 152, 25. Ժողոք փխ ժխոր):

156, 10. «աղալթեմ եւ ակն ունիմ. խըստմանց նորա ըստ պատուիրանին»: Աշխատասիրողն ընդգծված բառը կապել է հա-

յերեն «խիստ» արմատի հետ և հետևողականորեն այն թարգմանել է rigueur «խըստություն»: Սակայն, ինչպես պարզորոշ կերպով երևում է նախադասության մտքից, այդ ընթերցման տակ պետք է տեսնել «խոստմանց» բառի հապավումը:

156, 19—20. «Իսկ մոլորեցուցիչն զաղեղըն իւր յարեաց եւ զնետս ի հեռանէ իւր ձգեաց»: Ընդգծված բառը Մ. վան Էսթրոկը թարգմանել է de loin «հեռվից», այնինչ ակնհայտ է, որ այն պետք է վերականգնել «ի ձեռանէ», մանավանդ որ նրան հաջորդում է «իւր» դերանունը:

156, 22—23. «ամենայն զարութեամբ հոռոյ հաստատեցէք ի Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս»: Ինչպես ճիշտ կոսահել է աշխատասիրողը, ընդգծված բառն ուղղելի է «հոգւոյ»:

156, 25—26. «Դուք տեսանէք զչարս զայս մերձեալ յերիտասարդէս»: Ինչպես նշում է Մ. վան Էսթրոկը, հունարեն բնագրում, ընդհակառակն, խոսքը գնում է չարի հալածման (δωλομενον) և ոչ թե մերձեցման մասին: Հայերեն և հունարեն բնագրերի միջև հակասությունը վերանում է սակայն, երբ «մերձեալ» բառն ուղղում ենք «մերժեալ»:

156, 27. «Ոչ արդ եւ ամենայն չարութիւն քո ի քեզ դարձցի»: Անտարակույս հայերեն բնագիրն այստեղ աղավաղված է, քանզի Սուրբ Հերակլիդիոսը, սատանային դիմելով, չէր կարող ասել, որ նրա չարությունը իրեն չվերադառնա: Թվում է, աղավաղումը կարելի է վերացնել ընդգծված կապակցությունը կարդալով՝ «Ո՛չ արդարեւ...», այսինքն հոետորական հարցի ձևով:

Բացի, նշված դեպքերից, հայերեն բնագրում կան նաև մի շարք այլ մուտք տեղեր, որոնց ճշգրիտ վերծանումն անհնար է առանց լրացուցիչ ձեռագրական տվյալների, որոնք, պետք է հուսալ, կարող են ի հայտ գալ հետագա բանասիրական պրպտումների ընթացքում:

Այս բոլորով հանդերձ՝ Մ. վան Էսթրոկի իրագործած հրատարակությունը կարևոր ներդրում պետք է համարել ավանդության ուսումնասիրման գործում, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ հայերեն թարգմանության հրապարակման շնորհիվ հետազոտողների տրամադրության տակ է դրված մի հնամենի սրբախոսական հուշարձան, որի հունարեն նախօրինակը չի պահպանվել: